

© 2010 р. Л.М. Москвич

Національний університет «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»,
Інститут вивчення проблем злочинності НАПрН України, Харків**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ «ЕФЕКТИВНІСТЬ СУДОВОЇ СИСТЕМИ»**

На основі аналізу існуючих у науці підходів до визначення поняття «ефективність» визначена сутність даного поняття та надаються пропозиції щодо можливості його використання в контексті досліджень проблем ефективності судової системи.

Постановка проблеми. Термін «ефективність» (від лат. Effectus – результат, наслідок якихось причин, дій) не одне десятиріччя активно використовується в працях науковців при характеристиці державно-правових явищ (діяльності, правових норм, правозастосовних актів і т.п.), і тому в даному випадку немає необхідності наводити приклади. Однак предметом спеціального аналізу це поняття так і не стало, а отже немає єдності розуміння щодо його змісту. В умовах же проведення судової реформи в Україні, основним призначенням якої зазначено побудова *ефективної* судової системи, а отже визначення поняття «ефективність», зрозуміння його сутності і повинно визначити вектор реформування судової системи.

Ступінь наукової розробки. Поняття «ефективність» належить до числа фундаментальних. Але в різних галузях існують найрізноманітніші підходи до його визначення й окреслення змісту. Щодо його виявлення в судовій системі цю проблематику в різних аспектах досліджували Батуров Г.П., Глазирін В.В., Жалинський Ф.Є., Є. Кант, Д.А. Керімов, М.В. Костицький, В.М. Кудрявцев, О.Є. Лейст, В.В. Лупеев, Т.Г. Морщанова, В.І. Никитинський, А.С. Пашков, І.Л. Петрухін, І.С. Самощенко, Л.І. Спирідонов, А.В. Цихоцький, І.Я. Чупахін, Л.С. Явич та ін. Однак цей факт не виключає можливості моделювання визначення, яке б віддзеркалювало б лише його загальні найсуттєвіші ознаки. Результат цієї роботи може бути корисним для досліджень у будь-якій галузі, і, зокрема, в роботі над шляхами підвищення ефективності судової системи.

Мета статті полягає у дослідженні специфічних ознак феномену ефективності і на цій основі виокремленні сутності цього поняття та оцінці можливості його застосування в контексті досліджень проблем ефективності судової системи.

Викладення основного матеріалу. Дати визначення поняття будь-якого предмета дослідження – означає відповісти на питання, що треба розуміти під цим предметом (явищем). І. Кант у праці «Логіка. Посібник до лекцій» визначив

поняття як «загальне чи рефлексивне уявлення... або уявлення того, що притаманне багатьом об'єктам» [2, с 190]. Іншими словами, поняття є формою думки, яка є результатом узагальнення (і виокремлення) предметів або явищ того чи іншого класу за більш-менш суттєвими ознаками.

У широкому значенні визначити поняття – означає розкрити зміст, властивості, відносини з іншими предметами; у вузькому ж значенні – це встановити сутність предмета дослідження, сформулювати дефініцію. Це логічна операція, шляхом якої розкривається зміст того чи іншого поняття, або вказуються суттєві, характерні ознаки предмета, що відображені в понятті. [9, с 76] Отже, дійти висновку про сутність предмета – значить зрозуміти предмет, знайти в ньому те, що становить його специфіку.

Кожне поняття характеризується наявністю певного змісту та обсягу. До змісту поняття входять основні, суттєві ознаки явища. Якщо всі ці ознаки виокремленні правильно, то всі разом вони достатні для визначення поняття. Достатність і необхідність ознак, використаних у якості основного змісту, можна розглядати як критерій точності поняття.

Аналіз правової літератури дає нам підстави зробити висновок, що в правознавстві не існує єдиного підходу до визначення сутності ефективності того чи іншого явища. Хоча, на перший погляд, і все зрозуміло, але коли робиться спроба виокремити щось відмітне, типове, що відмежовує поняття «ефективність» від інших юридичних понять, тут же з'являються багато запитань.

Ефективність як спеціальна наукова проблема вперше з'явилась у працях економістів. Сам принцип ефективності запропонований у науковий обіг італійським економістом і соціологом В. Парето в 1909 році. Ф.Є. Жалинський та М.В. Костецький пишуть: «Поняття ефективності, виникнувши у сфері економіки, стало загальнонауковим, яке відноситься до всіх галузей знання, але в кожній з них воно наповнюється конкретним значенням.... Аналіз ефективності

того чи іншого елемента... нерідко передусе формулюванню теоретичного висновку про закономірності його функціонування або методичної рекомендації про шляхи його вдосконалення...» [1, с 8]. Тобто, з'явившись у сфері економіки, це поняття швидко розповсюдилось у різних галузях науки, у яких науковці намагалися дослідити його сутність і визначити зміст. Правознавство не стало винятком.

У юридичній науці термін «ефективність» використовується, по-перше, як теоретиками права, так і спеціалістами галузевих дисциплін; по-друге, для дослідження будь-якої правової категорії, інститутів, а також юридично значущих дій (діяльності).

Загальнонаукова теорія ефективності розглядається це явище, як таке, що відбиває співвідношення між метою його заснування та результатом функціонування. Однак подібний підхід до розуміння категорії ефективності не є безспірним і традиційно у вітчизняній науці визнається дискусійним. Одні науковці визначають ефективність як правильність, обґрунтованість, доцільність і результативність, ступінь реалізованості необхідної правової можливості [11, с 318]. Інші під ефективністю розуміють спроможність впливати на суспільні відносини у певному, корисному для суспільства напрямку [4, с 93]. Цікава думка, за якою ефективність слугує лише певним кількісним показником, що віддзеркалює ступінь відповідності реальних відносин, які склалися в певній сфері, якійсь типовій формі, ідеальному уявленні [10, с 31-35]. Але в цих різноманітних, на перший погляд, визначеннях є єдність думки стосовно того, що ефективність – це функціонально-цільова категорія, що характеризує свідому, суспільно значущу діяльність людини та соціальних інститутів, яка завжди пов'язується з очікуванням певного (позитивного) результату.

Отже, категорія «ефективність» вихідна при дослідженні соціального результату буття того чи іншого явища взагалі та державно-правових реалій, зокрема. На хвилі актуальності досліджень соціальної проблематики права в юридичній літературі з'являється тенденція застосування категорії «ефективність» у дуже широкому спектрі: праці присвячуються дослідженню проблем ефективності права (С.С. Алексєєв, Д.А. Керимов, Ф.Н. Фаткуллін, Л.Д. Чуликін), закону (В.Н. Кудрявцев), правового виховання (В.В. Головченко), правозастосовних актів (В.В. Лазарєв), покарання (Ю.А. Костанов, Т.Ю. Погосян, А.М. Яковлев, М.Д. Шаргородський, І.І. Карпец), правосуддя (І.Л. Петрухін, Г.П. Батуров,

Т.Г. Морщакова) та ін. У більшості праць ефективність досліджується скрізь призму співвідношення цілі та результату досліджуваного явища. Разом з тим у галузевих науках висловлюються зауваження щодо такого одноманітного підходу. Так, В.В. Лунєєв при дослідженні ефективності кримінально-правових норм зазначає, що аналіз такої складної діяльності, як боротьба зі злочинністю, може мати ряд підходів. В одному випадку під ефективною боротьбою зі злочинністю розуміється обґрунтованість і доцільність норм права та правоохоронної діяльності, в іншому – максимальне досягнення цілі при мінімальних затратах людської енергії, часу та матеріальних засобів, в третьому – відношення фактично досягнутого результату в боротьбі зі злочинністю до тієї мети, для досягнення якої були вжиті ті або інші заходи тощо. Крім того, існують різні підходи відносно того, що обрати за вихідну мету: усунення причин злочинності, її викорінення чи зниження рівня; підвищення розкриття злочинів; захист прав громадян і т.п. [5, с 106].

Разом з тим, незважаючи на значну кількість досліджень проблем ефективності державно-правових явищ, категорія «ефективність» виявилася недостатньо вивченою. Наука не дає однозначної відповіді, що таке ефективність правової категорії, явища чи структури. Тому стало вже традицією вивчення категорії ефективність розпочинати з визначення її поняття, але оскільки кожний автор намагається доповнити дефініцію новими, на його думку, важливими складниками, кількість визначень налічує кілька десятків. У цьому контексті важливо зрозуміти, що будь-який підхід до визначення ефективності правового явища повинен враховувати той факт, що саме правове явище охоплює все різноманіття соціальної дійсності, де все переплетено і домінує дифузійні процеси об'єктивної реальності. Тому судження про самі правові явища нескінченно багатогранні, як і сама соціальна реальність. А оскільки ця реальність весь час перебуває в русі, змінюючись на вимогу часу, то і юридичне поняття не може бути постійним, а отже, не можна говорити про неправильність тієї чи іншої позиції науковця стосовно визначення поняття «ефективності», треба робити поправку на конкретний час, відрізок соціальної реальності за умов якої формулювалося дане визначення. Як справедливо зазначив Д.А.Каримов, «Якщо об'єктивна правова дійсність постійно розвивається і змінюється, якщо процес руху правових явищ здійснюється в боротьбі протиріч і має за результат ліквідацію старого і виникнення нового, то юриди-

чні поняття, для того, щоб вони були правильним відображенням цієї дійсності, повинні бути всебічними, гнучкими, рухомими, здатними змінюватися, єдиними в протилежностях» [3, с 70].

До того ж науковці роблять пошук оптимальної моделі ефективності виходячи з тієї конкретної задачі, що стоїть перед ними. У результаті більшість дискусій зводиться до порівняння «ефективно» чи «не ефективно». Автори намагаються запропонувати критерії оцінки ефективності досліджуваного предмета чи явища. Унаслідок чого виробляється поняття ефективності, яке актуально для дослідження конкретного предмета і унеможливує його застосування до іншого предмета чи явища. Аналіз наукової дискусії дозволяє виявити, з одного боку, єдність авторів в тому, що ефективність державно-правового явища вони пов'язують з його соціальною результативністю, з іншою – розходження у висновку недостатності однієї категорії «ефективність» для характеристики дії державно-правових явищ і запропонування для використання більш широкої та ємної категорії «оптимальність». Отже, в правознавстві склалися два напрямки розуміння ефективності, різниця між якими полягає в розмежуванні категорій «ефективність» і «**оптимальність**» [7, с 167-172].

Перший напрямок, найбільш опрацьований у теоретичному плані, використовується авторами, які визначають ефективність того чи іншого державно-правового явища через співвідношення між метою та досягнутим результатом. Таке розуміння ефективності (E) можна уявити у вигляді формули $E = M / P$, де M – мета, що стоїть перед певним явищем, інститутом; P – соціальний результат, який досягається його функціонуванням.

До другого напрямку відносяться праці тих учених, які розглядають ефективність лише як один з аспектів усебічної оцінки правових явищ і оптимального управління ними. Тому необхідно конструювати більш широку категорію, яка б охоплювала ефективність у зазначеному змісті, а також інші важливі аспекти всебічної оцінки державно-правових явищ. [7, с 168] Прихильники такого підходу розглядають ефективність як елемент категорії «оптимальність», за якою соціальна результативність державно-правових реалій характеризується з урахуванням витрат, що забезпечують досягнення такої результативності. [6, с 40-47] При цьому соціальна результативність (C) визначається за формулою $C = (A2 - A1) / B$, де A2 – результат функціонування державно-правового явища; A1 – початковий стан суспільних відносин; B – здійснені суспільством витрати.

Однак усередині кожного з напрямків пророзуміння сутності ефективності також існує багато різних щодо цього поняття. Наприклад, поняття «ефективність» поділяють на види (рівні): виокремлюють ефективність правової системи в цілому, окремих інститутів і норм, соціальну і юридичну ефективність. [11, с 48-51] При цьому соціальна ефективність розуміється як можливість досягнення за допомогою державно-правових реалій соціально корисних результатів, об'єктивним критерієм яких є їх відповідність потребам суспільства; юридична ж ефективність характеризується результативністю механізму реалізації правових явищ.

На наш погляд, поняття «ефективність» і «оптимальність» нетотожні. «Оптимальність» є найвищою формою ефективності, найбільш корисний (соціально значущий) результат за мінімальних затрат. Тому при формуванні поняття «ефективність» повинні використовуватись кількісні та якісні показники, а також ступінь відповідності реального результату очікуваному.

Категорія ефективності не може бути визначена методами якісного аналізу, оскільки останній дозволяє формулювати загальні положення ефективності, що дає можливість робити судження про характер та тенденції в галузі розвитку окремих сфер правової дійсності. Але для аналізу ефективності соціальних витрат, що спрямовані на досягнення результативності державно-правових явищ, необхідний кількісний аналіз, який дозволить відображати результативність досягнення цілей та витрати на її забезпечення. Тому виняткове значення для підвищення ефективності державно-правових явищ має опрацювання показників, що характеризують як масштаб явища і окремих його складових, так і особливо рівень досягнення цілей, що стоять перед ним.

З урахуванням вищевикладеного можна зробити висновок, що поняттю «ефективність» треба надавати значення властивості, в результаті якої досягається поставлена мета. Найбільш точно зміст категорії «ефективність», що використовується правознавством, може бути визначено як властивість державно-правового явища, що забезпечує при певних умовах досягнення цим явищем соціально корисних цілей.

Спираючись на вищевикладене, вважаємо за можливе сформулювати декілька позицій щодо розуміння такого явища, як «ефективність судової системи». Ефективність судової системи справді визначається співвідношенням мети та результату, однак відзначимо, що і мета, і результат об'єктивно є суттю явища. Вони не охоп-

люються безпосередньо змістом ефективності судової системи. Містити вказівку на свою соціальну мету судова система може, але тоді соціальна мета як ідеально визначений її стан знаходиться поза межами власного змісту. Мета завжди спрямовує, а результат отримується. Вони ніколи не можуть стати внутрішньою властивістю судової системи. Вже з цієї причини ефективність не можна розглядати одночасно і як властивість судової системи, і як відношення її мети та результату. Жодна внутрішня властивість, у тому числі й ефективність, не може розглядатися в якості її співвідношення з іншими зовнішніми явищами, а лише має вираз в «такому відношенні». Співвідношення мети та результату – це не суть ефективності судової системи, а можливий шлях її зміни. Поняттям ефективності судової системи фіксується її певна внутрішня властивість, а точніше – її спроможність здійснити реальний благодійний вплив на певні правовідносини, внаслідок чого розв'язується соціальний конфлікт і досягається соціальна справедливість.

Нормативне закріплення мети судової системи в українському законодавстві має декілька проявів. Грунтуючись на аналізі конституційних норм, можна зробити висновок, що мета судової системи – забезпечити розгляд та вирішення справ судовою владою. Зазначене положення повторюється і конкретизується в процесуальному законодавстві. Зокрема, аналіз норм чинного ЦПК України дає підстави визначити мету судової системи – створення умов справедливого, неупередженого та своєчасного розгляду і вирішення цивільних справ з метою захисту порушених, невизнаних або спірних прав, свобод чи інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб, інтересів держави. Тобто вказується не лише на якість судового розгляду (справедливий, неупереджений та своєчасний), а й указується на кінцевий результат функціонування судової системи (її кінцева мета) – захист прав, свобод чи інтересів фізичних і юридичних осіб або держави. Виходячи зі змісту ст.ст. 2, 48, 142, 148 КПК України, зазначимо, що в кримінальному судочинстві метою функціонування судової системи є не лише захист чи охорона прав, але й розкриття злочину, викриття та притягнення до кримінальної відповідальності винних, установлення істини по справі. З наведених положень можна зробити висновок, що законодавець ототожнює поняття мети, завдання та результату функціонування судової системи.

На наш погляд, оскільки судова система виступає організаційною формою функціонуван-

ня судової влади, загальнотеоретичне визначення мети судової системи необхідно моделювати виходячи з соціальної природи суду. Остання визначається наявністю суспільної потреби у розв'язанні конфліктів, викликаних зіткненням конфронтуючих інтересів членів суспільства. З погляду філософських категорій причини й наслідки у співвідношенні "соціальний конфлікт – судовий спір" перший виступає як причина, а другий – наслідок. Тобто призначення суду – розв'язання конфліктів, позовів. Ця соціальна функція існувала завжди, тому що вона необхідна в будь-якому співтоваристві (колективі) людей як діяльність третьої сторони, яка спроможна безпристрасно й авторитетно вирішити спір. У цьому розумінні суд - явище, що існує поза часом і цівілізацією. [8, с 52-54]

Що ж стосується очікуваного результату функціонування судової системи досягнення соціальної справедливості, то стандарти справедливості судової системи закладені ще в ХХ сторіччі, а саме: в Загальній декларації прав людини 1948 р., Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р. (далі – Конвенція), Міжнародному пакті про громадянські та політичні права 1966 р. Проаналізувавши зміст ч.1 ст.6 Конвенції, можна дійти висновку щодо основних засад справедливості судової системи: по-перше, особа повинна мати фактичний (реальний) доступ до установ судової системи, включаючи фінансові перешкоди у вигляді надмірного судового мита та судових витрат, апеляцію, строки позовної давності та ін., а також нормативне закріплення й реальне утвердження рівності громадян перед законом і судом. Другим аспектом справедливості судочинства є публічність судової процедури. У поняття «публічність» включається: а) проведення судових засідань у відкритому режимі; б) можливість усного розгляду хоча б на рівні першої інстанції; в) публічне проголошення судового рішення. Третьою засадою справедливості є розумний строк судового розгляду справи. Четвертою засадою справедливості судової системи є належна судова процедура, а саме: належне сповіщення про слухання; ґрунтування рішення суду лише на доказах, отриманих відповідно до закону; обґрунтованість рішення; забезпечення змагальності та рівності сторін в процесі; заборона законодавчого втручання у процес здійснення правосуддя; належне виконання судового рішення. І, нарешті, п'ятою засадою справедливості є правова легалізація судової системи: а) правова основа існування судової установи; б) діяльність суду ґрун-

тується на правових нормах; в) законність складу суду; г) незалежність та неупередженість суддів, підкорення їх лише закону. Закладення вищезазначених елементів у фундамент судової системи гарантує її справедливість.

Висновки. У науці та практиці щодо визначення ефективності судової системи традиційно оцінюється лише робота судових установ. Між тим, судова система – відкрита, її основна діяльність тісно пов'язана як з особами, які звертаються до суду і беруть участь у судовому процесі, так і з органами, що здійснюють виконання судових актів, тобто забезпечують реальність захисту прав. Ефективність судової діяльності залежить не лише від суду, а й від суб'єктів, які у певний спосіб залучені до судового процесу. Тому при визначенні шляхів оптимізації судової діяльності треба оцінювати не лише ефективність функціонування самої судової системи, а й усього кола суб'єктів, які так чи інакше торкаються судового процесу.

Список літератури

1. Жалинский Ф.Э., Костицкий М.В. Эффективность профилактики преступлений и криминологическая информация / Жалинский Ф.Э., Костицкий М.В. – Львов: Вища школа. Изд-во

при Львов, ун-те, 1980.

2. Кант И. Трактаты. – СПб, 1996.

3. Керимов Д.А. Философские проблемы права. – М., 1972.

4. Лейст О. Э. Сущность права. / Лейст О.Э. – М., 2002.

5. Лунеев В.В. Эффективность борьбы с преступностью и ее отдельными видами в современной России // Государство и право. – 2003. – № 7.

6. Пашков А.С., Явич Л.С. Эффективность действия правовой нормы. (К методологии и методике социологического исследования) // Сов. государство и право. – 1970. – № 3.

7. Петрухин И.Л., Батуров Г.Л., Морщакова Т.Г. Теоретические основы эффективности правосудия. – М., 1979.

8. Цихоцкий А.В. Теоретические проблемы эффективности правосудия по гражданским делам./ Цихоцкий А.В. – Новосибирск: Наука, 1997.

9. Чухахин И.Я. Вопросы теории понятия. – Л., 1961.

10. Эффективность действия правовых норм / А. С. Пашков, Л. С. Явич, Л. И. Спиридонов и др. – Л., 1977.

11. Эффективность правовых норм/ В. Н. Кудрявцев, В. И. Никитинский, И. С. Самощенко, В. В. Глазырин. – М., 1980.

Стаття надійшла до редколегії 03 грудня 2010 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії А.З. Георгією.

Л.М. Moskvich

TO A QUESTION ON DEFINITION OF CONCEPT "EFFICIENCY"

Summary

In clause on the basis of the analysis of the approaches, existing in a science to definition of concept "efficiency", is determined its essence and the offers on an opportune of its use in a context of researches of problems of efficiency of judicial system are stated.

Л.М. Москвич

К вопросу об определении понятия «эффективность» судебной системы

Аннотация

На основе анализа существующих в науке подходов к определению понятия «эффективность» в статье определяется сущность данного понятия и наводятся предложения относительно возможностей его использования в контексте исследований проблем эффективности судебной системы.